

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

I

Մօտ 2^{1/2} քառորդ դարու կենդանի պատմութիւն էր արժանաւշատակ հայրիկը:

^{1/2} դարուց աւել հայկական կեանքուժը չի պատահել որեիցէ փոքր ի շատէ պատմական նշանաւոր դէպք, որ անխրդելի կապերով կապւած չլինէր հայոց հռչակաւոր հայրիկի անձնաւորութեան հետ: Նորա փոթորկալի, մերթ ընդ մերթ յաջող և անյաջող մրրկալի կեանքը կապ ունի հայոց պատմութեան հետ: Նորա կեանքը դրել—նշանակում է մտքող մի քանի տասնեակ տարիների հայոց պատմութեան արիւնոտ և վարդապետ էլերը վերակենդանացնել: Նորա անմիջական կապը հայոց պատմութեան հետ երևում է երբեմն—իրրև հեղինակի ու հրապարակախօսի, երբեմն կրակոտ պրօպագանդիստի ու ազդիատորի, երբեմն լուրջ ու խոհեմ ժողովրդական գործչի, երբեմն բանաստեղծի ու պատգամաւորի, երբեմն բարձրաստիճան հոգեւորականի ու շնորհալի հռետորի և այլն և այլն:

Սկսած 40—45-ական թուականների տանկաց հայաստանի քիւրդ սատրապ դէրէքէյների սարսափներից, 50—55-ական թուականների Տանկահայաստանի ամենախուլ տնկիւններից—Վասպուրականի ու Տարօնի մէջ պարբերական մամուլից, տրպաղորդական հուժկու ու աւատօրիտեւ ծայնից, եւրոպական մշտքով ու դիսցիպլինայով վերցրած դպրոցներից, մաւաւոր և ինտենսիվ կուլտուրայի զարգացումից, մինչև դալ հասնի 60—65 թուականների տանկահայոց «Ազգային Սահմանադրութիւնը», 70-ական թուականների Պոլսի պատրիարքական հոգեւոր և քաղաքական խառնիճանդանճ գործերը, «գաւառական յանձնախմբի» կազմակերպութիւնը, տանկահայոց հարստահարութիւն-

ների համար կազմուած և բաղմակողմանի ուսումնասիրուած և լուսարանուած տեղեկագիրը, վերջապէս 78 թ. ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ ստորագրուած Ս. Ստեֆանոյի դաշնադրութեան 16 և Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը, 80-ական թուականների Տաեկահայաստանի սոսկալի սովը, Վանի և Բաղէշի հրդեհները, այնուհետև՝ չալ լեղափոխութեան ծագումը, երկաթեայ շերեփներ ունենալու սկզբունքը: Ամենայն հալոց կաթուղիկոսութիւնը, հայոց դպրոցների փակումը և եկեղեցական կալուածների վերադարձը, հայ-թրքական ընդհարումները և այլն և այլն կարկտի նման իրար լետեից տեղացող այս բոլոր պատմական երեւոյթները անխղիճ կերպով չապուած են հայոց չայրիկի անձնաւորութեան հետ:

Ի՞նչ նպատակից դուրս է չայրիկի կենսագրութիւնն ու կեանքը սիստեմատիկ կերպով արժանադրել և ամբողջապէս առաջ բերել, որ ի դէպ է ասել հասորների առատ նիւթ կարող է լինել: Ես միայն մի քանի հատուածներ առաջ կը բերեմ չայրիկի մրրկալի կեանքից, որը անմիջական կապ ունի տաեկահայոց «Ազգային Սահմանադրութեան» և ռուս-թրքական պատերազմի հետ:

Որքան էլ չայրիկը անողոք կրիտիկայի կողմից դատապարտուի իւր մի քանի բացասական ընդունակութիւնների համար, որոնց մէջ ամենագլխաւոր տեղը վարչական ընդունակութիւնից զուրկ լինելն է բռնում, բայց դեռ թողած վարչական ընդունակութիւն ունեցող անձանց տրամաբանական ու փիլիսոփայական եզրակացութիւնների աննպատու իւր հերթին բացասական կարողութիւնները, այսքան միայն կասեմ, որ չայրիկի վարչական ընդունակութիւնից զուրկ լինելը, նորա եռանդի և դրական ընդունակութիւնների հանդէպը մի փոքրիկ միջուկ է, որ նսեմանում է նորա հոյակապ դործունէութեան և հայոց ազգին մատուցած ծառայութեան առաջ, որ վերջապէս այդ փոքրիկ միջուկը մի կաթիլ ջուր է նորա դրական դործունէութեան ովկիանոսումը: Որքան կուզեն, թող անողոք կրիտիկայի մանրացոյցով ստուեր գցեն չայրիկի անձնաւորութեանը, այնուամենայնիւ.

„Храмъ оставленный— всё храмъ
Кумиръ поверженный все богъ„.

«Ամայի տաճարը էլի տաճար է,
Կործանուած բազիլին էլ Աստուած է»:

II

19-րդ դարու եւրոպական նորաբոյս ինդուստրիայի և խոշոր կապիտալիզմի և նորա արդիւնաբերութեան աստիճանական զարգացման ոյժի և յառաջխաղացութեան հանդէպ ոչ մի պետութիւն, ոչ մի հասարակական կեանք իւր նախկին ձևով գոյութիւն ունենալ չէր կարող: Գործարանական եռուն կեանքը ամենամեծ յեղափոխական ակտն էր կատարում: Նա ուժգին թափով մուտք էր գործում ամեն տեղ, ամրանում և բոլոր երկրների հետ անխտիր յարաբերութիւնների մէջ էր մտնում: Նորա յաղթական զնացքի առաջ տեղի էին տալիս և կրօնական ֆանատիզմը, և հայրենիքը, և ընտանեկան ու նահապետական կեանքը, հաղար ու մի սրբազան արարածներ ու տրադիցիաներ: Ժամանակակից Թիւրքիան էլ դտնուելով նորա քթի տակ, նորա հեռաւոր ճանապարհորդութիւնների, զաղութային երկրների հէնց ա. շէմքում, բնականօրէն չէր կարող ազատուիլ եւրոպական կապիտալի ամեն ինչը յեղաշրջող կուլտուրական ցնցումներից, թէկուզ որքան էլ այդ մոստուլման հոգեւորականութեան և պալատական խառնիճաղանճի համար այդ յեղաշրջումը «Ալլահի ճշմարիտ ճանապարհից դուրս դալ» նշանակէր: Եւրոպացիների հետ ունեցած առեւտրական եռանդուն շփումն ու անմիջական յարաբերութիւնը յառաջդիմական մի կենսատու հոսանք է ստեղծում Թիւրքիայի համար: Դարերով խաւարի մէջ խառնափող և միջնա ուղն ու ծովը կրօնական ֆանատիզմով և ամուլ դռմաներով սնուած և մեծացած Թիւրք երիտասարդութիւնը, հասարակական ամբողջ մեխանիզմը, միջնա անգամ միֆիստրութիւնը, փաթիշահը, խաւարի նողկալի կապանքներից յեղաշրջուել են ձգտում:

Այդ յեղաշրջման առհաւատչեան կարելի է համարել Մահմուտ և Մէջիթ սուլթանների հրատարակած տաճիկտն հռչա-

կաւոր Խաթթի նիւմայուն, Խաթթի-Շարիֆ և Թանգիմաթի հայրիչիէ կոչուող ֆէրմանները, հրովարտականքը: Այդ օրից տաճկահայատակ քրիստոնեաների համար տարագլուխ է սկսվում: Յիշեալ ֆէրմանները ի լուր աշխարհին աւետում են առանց աղդի և կրօնի խարուխեան, օսմանեան քաղաքացիների կատարեալ հաւասարութիւն, բոլոր օրէնքների իրաւունքների և պարտականութիւնների առաջ: Մինչև այդ հրովարտականքի հրատարակութիւնը մուսուլմանական շէյխի կոչուող օրէնքի համաժայն, քրիստոնեաները ուղղափառ մուսուլմանների հետ համահաւասար քաղաքական իրաւունքներ չէին կարող ունենալ: Նոցա վկայութիւնը քրէական ու քաղաքական գործերում չունէր ոյժ և զօրութիւն: Նոքա պարտաւոր էին տարեցտարի իրենց կեանքի դին խարաջ կոչուող դրսահարկը վճարել: Մինչև անգամ քրիստոնեաների տարազը անպայման պէտք է տարբեր լինէր ուղղափառների տարադից: Ուրիշ խօսքով ասած, քրիստոնեաները սուլթանների աշխարհումը մարդկային քաղաքացիական ամենատարրական իրաւունքներից զրկուած, մի մի կենդանի մեռածներ էին ներկայացնում:

Յիշեալ հրովարտականքից յետոյ, պարզ էր, որ վերջապէս իւրաքանչիւր տաճկահայատակ քրիստոնեան պիտի ձգտէր օգտուիլ հրովարտակի տուած զօրութիւնից—քաղաքական որոշ իրաւունքներ ձեռք բերելու: Հանգամանքից մանաւանդ աւելի լաւ էին օգտվում յոյները, սլաւոնները և մինչև անգամ հուկաթօլիկներն ու հայ-բողոքականները: Իսկ լուսաւորչական հայերը իրենց ներքին անգուսպ երկպառակութիւններով մի քառասային զրութիւն էին ստեղծել: Մանաւանդ Իսկիւտարի նեմարանի համար գոլութիւն ունեցող Ամիրանների, պատրիարքի և արհեստաւորների ներքին կռիւր թոյլ չէր տալիս քաղաքական նորանոր իրաւունքներ ձեռք բերել: Հայոց այս ներքին երկպառակութիւնների վերայ չէին կարող անտարբեր վերաբերուել մի քանի մեծատան վարվուռն երիտասարդներ (Նիկող-Պալեանը, Օտեանը, Ռուսիկեանը և այլն): Առաջին անգամ նոցա մէջ լղացաւ այն միտքը, որ սուլթանների հրովարտականքի հոգու և զօրութեան համաժայն տաճկահայոց համար մի

այնպիսի կանոնադրութիւն ստեղծել, որ իւր մէջ պարունակէր թէ ազգի, իրաւունքները և պարտականութիւնները և թէ դէպի ազգն և ազգի դէպի անհատներն ունեցած պարտականութիւնները: Այդ կանոնադրութիւնը պիտի որոշէր և դաւառաւորներ իրաւունքները, պիտի հաստատէր զանազան խորհուրդներ և այլն: Այս կանոնադրութիւնը լեւոյ կոչուեցաւ «Տանկահայոց Ազգային Սահմանադրութիւն»: Ազգային սահմանադրութիւնը ընդունուեցաւ հայոց կողմից—1860 թ. մայիսի 24-ին՝ մի խառն ժողովում: Յիշեալ թուից մինչև 1863 թ. մարտի 17-ը պաշտօնապէս անվսեւեր ֆեսի կառավարութեան կողմից, թէև նա բանաւոր կերպով սահմանել և իւր հաւանութիւնն էր տուել տանկահայոց Ազգային Սահմանադրութեանը: Հայոց մէջ եղած ներքին երկպառակութիւնները անուամբ հետզհետէ: Զուգադիպարար նոյն ժամանակամիջոցներումը վախճանվում են Սսի, Աղթամարի և յետոյ Էջմիածնի կաթողիկոսները: Միւս կողմից անակնկալ կերպով բռնկւում է ըմբոստ Զէյթունցիների 1862 թ. ապստամբութիւնը, որի հետևանքը ի միջի այլոց լինում է այն, որ հայերը պատերազմի հրամանատար Ադիդ փաշայի 30,000 բանակից 6000-ին կոտորում են և նոցա ռազմամթերքը խլելով—յետ են քշում Ադիդի պարտուած բանակը: Պատմական այդ նշանակալից ապստամբութեան ժամանակ հայերը աննշան կորուստ են ունենում, և Ֆրանսիական Նաբոլիոն Գ. կայսեր միջամտութեան շնորհիւ վարչական մի քանի ներքին իրաւունքներ են ձեռք բերում հպարտ Զէյթունցիքը:

Ահա հէնց այդ ապստամբութեան և ներքին աղմուկների շնորհիւ օսմանեան տէրութիւնը լեւո է պահանջում իւր կողմից սահմանած և հաւանութիւն գտած «Ազգային սահմանադրութիւնը»՝ որը յայտնի է տանկահայերի մէջ «Պետական հուրուած»՝ անուանով: Տանկահայերը չլուսահատուեցին իրենց կրած ծանր հարուածով, և շնորհիւ իրենց յամառ դիմումներին և միջնորդութիւններին, վերջապէս 1863 թ. պաշտօնապէս հոստատուած, ստանում են իրենց «Ազգային Սահմանադրութիւնը»:

Ասում են, որ Հայոց Սահմանադրութիւնը պաշտօնապէս

փաւերացնելուց առաջ, մի արտակարգ ժողով է տեղի ունենում սովխանների պալատումը՝ քննելու Հայոց Սահմանադրութեան գործը: Արտակարգ ժողովի նշանակութիւնը բացատրւում է նորանով, որ թիւք կառավարութիւնը դիւանադիտական որոշ նշանակութիւն էր տալիս այդ Սահմանադրութեանը, նա որոշ երկիւղ էր կրում, որի համար էլ ամբողջ 2½ տարի ձգձգում էր հաստատման գործը: Ահա հէնց այդ արտակարգ ժողովի ժամանակն է, որ նրբաթափանց թիւք դիպլոմատ Ալի փաշան տեղից վեր կենալով, վեռական շեշտով հետևեալ խիստ բնորոշ և նշանաւոր ֆռազն է արտասանում հայերի հասցէին «Հայերը ի՞նչ են ուղում, իրենց սահմանադրութիւնը, շատ բարի, տուէք իրենց ուղածը և երբէք մի վախէք նորա դործադրութիւնիցը: Ես քաջ գիտեմ հայերին, որ նոցա սահմանադրութիւնը մի քառանկիւնի անիւներով սայլ է դառնալու, և երկար յառաջ դնալ չի կարող»: Իւր համոզեցուցիչ շեշտով և նուրբ հայետքներով—Ալի փաշան ազդեց ժողովականների վերայ: Էֆֆէկար յաջող էր: Հանդիսականներից ոչ ոք ձայն ձգտուն չհամեց և հաստատուեց «Տաճկահայ Ազգային Սահմանադրութիւնը»: Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը Արեւելքի բիրթ ու անհեռատես կարծուած պոլիտիկոսների քաղաքականութիւնը աւելի բէալ նրբութիւններ ունի, քան՝ զանազան անբարեխիղճ ու կրթուած Դոնդուկով-Կորասկոյիների, Պլէվէների, Գոլիցիկների և Վելիկոսների մարդակեր քաղաքականութիւնը:

Ահա այդ ամուլ սահմանադրութիւնն է, որ Ուլիմպոսի Ասատուածները այնքան անսպառ կայծ տուին մեր տաճկահայ բանաստեղծներին, հրապարակախօսներին, խմբագիրներին, այդ սահմանադրութիւնն էր, որ պօլսահայերը յանձին իրենց կլասիք շոյերի իւրաքանչիւր տարի մայիսի 1-ին (այս էլ տաճկահայոց մայիսի 1-ն էր!!!) խուռն ամբոխով կենդրոնանում էին Բոսֆորի ասիական ափին և մեծամեծ աղմուկներով և անթիւ տունախօսութիւններով կատարում էին այդ մեծածախս ազգային տօնը: Տօնի ժամանակ միմեանց յատկացնում էին մեծամեծ տիտղոսներ, որ վերջապէս իրենց բարեկարգ սահմանա-

դրութիւնը ստեղծեցին: Մի խօսքով այդ սահմանադրութիւնն էր, որ իւր բաղմատեսակ էլէէչներով և գոյներով այնքան առատ նիւթ տուեց տանկահայտադանդուոր երգիծարան Պարոնեանին: Բայց աւանդ. Պօլսի գեղածիծաղ ավերից այն կողմը, որի համար լինում էր այդ ծայրահեղ անբնական ուրախութիւնները մի արիւնաշաղ մակերևոյթի վերայ իրենց սև օրն էր լաց լինում, իրենց դառնութեան արտասուքն էին քամւում մի բաղմատանչ ու անտէր ժողովուրդ:

III

Մենք մի հարեանցի կերպով առաջ բերինք «Տանկահայոց Աղգային Սահմանադրութեան» ծագումը և հաստատութիւնը, այժմ տեսնենք թէ այդ հուշակաւոր սահմանադրութիւնիցը մինչև օրս ի՞նչ շահեցաւ 60—95⁰/₁₀ կողմող զաւառացի տանկահայ աշխատաւոր դասակարգը:

Տանկահայ սահմանադրութիւնը կազմուած և չափուած ու ձևուած լինելով բուրժուական մասշտաբով, նորա հեղինակները լինելով Պօլսումը ապրած և Արևմտեան Եւրոպայի կենդրոններումը մեծացած ու դաստիարակուած մի քանի մեծատան կրեստաների զաւակներ, շատ բնական է, որ այդ սահմանադրութիւնը չէր կարող զաւառի երկրագործ ու արհեստաւոր դասակարգերի իրականութեան ու ըէպ շահերի արտայայտիչը հանդիսանալ: Տանկահայ սահմանադրութեան նախածեռնութիւնը պատկանում էր այնպիսի երիտասարդների, որ աւելի ծանօթութիւն ունէին եւրոպական նիստ ու կացին, նոցա իրականութեանը, քան այն երկրի, այն ժողովրդի մասին, որի անունով սահմանադրութիւն էին ստեղծում: Դա՛ սարաբաղդաբար մինչև օրս էլ մեր թարախոտ վերքերից մէկն է: Մի՞թէ նոյն անբնական երևոյթը մինչև այսօր էլ չի՞ կրկնում, չի՞ արտացոլուած մեր հասարակա-քաղաքական կեանքումը: Մի՞թէ նոյն ֆրագօլողիւմներով և ֆանտաստիքական հրեակայութիւններով գիշեր ու ցերեկ մեր անխոհեմ դեմագոգները Կովկասի և Եւրոպայի գեղեցիկ անկիւններումը նստած չեն նկարագրել հուշակաւոր «ղուլումների» և «արեան» աշխարհի սոս-

կայի տանջանքների մասին, այսինքն այն զուլուժների աշխարհի, որի սօցիալ-տնտեսական, քաղաքական, հասարակական և մինչև անգամ աշխարհագրական իրական պայմանների մասին ոչ մի տեղեկութիւն, ոչ մի լուրջ ու բարեխիղճ ուսումնասիրութիւն չունենք: Քաղաքական ու կուլտուրական այդ անխուսափելի ու անհաւասար զործիւնների վարմունքը նմանում է այն անբարեխիղճ բժշկին, որը հիւանդին չը տեսած, նորա նուրբ ու կենսական զարկերակները չը շոշափած դեղեր է նշանակում...

IV

Տանկահայոց Խ. Սահմանադրական պատրիարքը Սարգիս և լետոյ Պօղոս արքեպիսկոպոսներն եղան, որոնք իրենց բռնած հակասահմանադրական ընթացքին համար ստիպուեցան հրաժարուել իրենց պատասխանատու պաշտօնիցը: 1869 թ. Խ. Խանգամ սահմանադրական կանոններով պատրիարք ընտրուեց Պօլսի շնորհալի քարոզիչ և Վասպուրականցիների ու Տարօնցիների սիրելի Հայրիկը, Մկրտիչ Խրիմեանը: Մինչև ուղն ու ծուծը դեմօկրատական սկզբունքներով, դործունէութեամբ և կրթութեամբ օժտուած Հայրիկը ի դերևս չը հանեց իւր վերայ դրած լոյսերը: Նա պօլսեցիների անձուկ Սահմանադրութիւնից էլ առաջ անցաւ: Մարդկային բարօրութեան, յառաջադիմութեան ու ազատութեան սիրահարների համար որոշ չափ ու սահման չը կայ. նոքա միշտ ձգտում են դէպի վերը, դէպի վսեմը ու ամենակատարեալը: Հայրիկը լաւ գիտէր, որ ազգային յառաջադիմութեան ազդակ կարծուած ազգային սահմանադրութիւնը միայն մի շարք հարուստ աղաների և ապիկար փառաշուտոյների անարգ գրպաններին և անզուսպ «ես»-երին է ծառայելու, որ այդ սահմանադրութիւնը մանաւանդ դաւառներումը նորանոր շահագործութիւնների անսպառ աղբիւր է դառնալու և անվերջ շահագործուելու. է ցածր դասակարգների աղքատութիւնը, ազիտութիւնն ու անմեղութիւնը: Այո, նա մանկութիւնից սնուած ու մեծացած լինելով մի չարքաշ ժողովրդի կրծքում, նստած լինելով նորա կրակարանի կողքին ու կերակրուած նորա արիւն քրտինքով պատրաստած հա-

ցով—ուստի և քաջ ծանօթ էր նորա պահանջներին ու երկաթեայ իրականութեանը: Դարձեալ նա եղաւ առաջինը, որ իւր կենդանի օրինակով, անկեղծ ու վարվառն զգացմունքներով ցոյց տուեց Պօլսի «չոչ»-երին, որ այդ մեծագործ Սահմանադրութիւնից ոչ մի շահ չունի Տարօնի ու Վասպուրականի կետնքից, գոյքից ու պատուից զրկուած հայ շինականը: Նա էլի նոյն հայ և օտարազգի չորպանների ստրուկն ու զոհն է: Եւ վերջապէս պատրիարքներիցը նա եղաւ առաջինը, որ ուսանձնապէս ուշ դարձրեց դաւառացի հայերի կրած օտակալի հորատահարութիւնների վրայ նախ՝ քիւրդ աւազակների և լետոյ՝ հայ տղորուկ վաշխառուների կողմից: Այո, այստեղ շեշտում և ընդդէմում եմ, որ հայ վաշխառու չորպանու պարագիտային ֆունկցիան ա. անգամ Հայրիկն է դեռ 70-ական թուականներից հրապարակի վերայ դնողը և հասարակական դատաստանին յանձնողը: Դա՛ նորա գործունէութեան ամենալուստաւոր էականն ու ինքնուրոյն կարողութիւններից մէկը կարելի է համարել: Դա՛ նշանակում էր հայկական մինչև կոկորդը շովինիզմի մէջ թաղած հասարակական տրամաբանութեան ամենախոշոր կուռքերից մէկի գլուխը կարել: Միմիայն Հայրիկի նմանների սրտես աչքերը կարող էր նկատել, որ հայ վաշխառու չորպանին նոյնքան մի փափուկ փուշ է, նոյնքան վնասակար ու կործանիչ, նոյնքան աւազակալին ու խլուրտալին դերու.մն է դտնում, որքան և լեռների արծիւ-աւաղակ քիւրդը: Ահա թէ ինչու հեռատես Հայրիկը հայ վաշխառուներին աւաղակ քիւրդի կողքին է դնում: Նա անմիջական շփում ունենալով դաւառների և դաւառական գործիչների հետ, մի ընդարձակ, լուրջ և բարեխիղճ կերպով ուսումնասիրած մի տեղեկագիր պատրաստեց և 1870 թ. փետրուար ամսին տաճիկ կառավարութեանը մատուցեց: Այս տեղեկագիրը պարունակում էր իւր մէջ հայ վաշխառուների և քիւրդ աւազակների՝ դաւառների երկրագործ, արհեստաւոր և առ հասարակ խաղաղ աշխատաւոր հայերի վերաբերմամբ գործ դրած անիրաւութիւնները և հազար ու մի զրկանքները: Բ. Դուռը խոստացաւ բարւոքել հայերի դրութիւնը, բայց ի հարկէ տաճիկաց բազմաթիւ խոստումների

նման, Թղթերի վերայ միայն զրուած ֆառերն: Մեր պատմութեան մէջ Հայրիկի շանքերով գլուխ եկած գաւառների վիճակագրական տեղեկութիւնները իրենց նշանակալից էջերն են դրաւում և նորանով, որ հէնց այդ տեղեկադիրը դառաւ վերջին ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ եւրոպական դիւանատները բաղխելու պատճառը: Այդ տեղեկադիրը ստեղծեց Սան-Ստեֆանոյի 16 և Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ ամուլ յօդուածները, որ աւանդ տասնեակ տարիների ընթացքում չոր Թղթի վերայ զրուած այդ անպէտք յօդուածները քաղաքականապէս արհաւիրեց անխոհեմ հայերիս դիւխտակ մի մի փափուկ բարձ գառնալով—հարկը հաղարաւոր զօհրի, սով ու սրածուծեան անվերջ շարքերի մի կատարեալ օջախ դառաւ ու լուսից հայաբնակ ամբողջ նահանգները: Խրիմեանի 4-ամեայ պատրիարքութեան դիւաւոր արդիւնքներից մէկն էլ այն եղաւ, որ նորա շնորհիւ, տաճկահայոց միջին և ստորին դասի աղքատացութիւնը զօրացաւ աղքատի գործերի մէջ: Հաստատուեց դաւաճական յանձնախումբ, սովելոց և կրթափրաց յանձնաժողովներ և այլն: Այդ նպատակի համար մինչև անգամ մի շարք ձեռնհաս ու բանիբուն անձինք (ինչպէս օրինակ—Սրուանծ-սեանը, Թոխմախեանը, Աղաւիլեանը և այլն) գաւառներ ուղեւորուեցին՝ գաւառացիների կարիքների համար նորանոր ուսումնասիրութիւններ և տեղեկութիւններ տրամադրելու: Միով բանիւ Հայրիկի պատրիարքութեան ժամանակ որոշ շերտաւորումներ ասպարէզ եկաւ բարձր և ստորին դասակարգերի մէջ: Սահմանադրութեան ընդհանուր և քաղաքական ժողովները նորա օրով մեծ մասամբ միջին դասի ձեռքն անցաւ: Մինչդեռ սկզբներում տէրութեան մեծ պաշտօնեաների և կրեստս հայերի ձեռքին էր գտնվում: Ինչ ասել կուզի, որ այս բոլորի հանդէպ էին կարող անտարբեր վերաբերուել մի կարգ բարձրաստիճան եկեղեցական և աշխարհական անձինք, որոնք աղքատի գործերում միմիայն իրանց անձնական շահերը ի նկատի ունէին: Յառաջ եկաւ մի կուսակցութիւն, որը Հայրիկին առաջաւելու համար ձեռք առած միջոցների մէջ խտրութիւն դնել չը զիտէր: Ժողովրդի մէջ սոքա ստեղծեցին լուրջ յուզումներ ու զրո-

գլուխներ, Յուդոններին վերջ տալու համար 1873 թ. հոկտեմբերի 2-ին Հայրիկը մի նշանաւոր հրաժարագիր տուեց, որը ժողովրդի վերայ մեծ տպաւորութիւն գործեց:

Թէ տանկահայոց «Ազդային Սահմանադրութիւնը» որքան համապատասխանում էր գաւառական ստորին դասակարգերի իշխող շահերին— թող խօսի ինքը իրականութիւնը: Իւր պատրիարքութեան ժամանակ սահմանադրութեամբ հաստատուած ժողովների վերաբերմամբ Հայրիկը այսպիսի նամակներ է ստանում: Մի առաջնորդ այսպէս է գրում «Ձեր հրահանգն ստացալ, բայց զով ընտրիմ ժողովին ատենապետ, ատենադպիր և ժողովականներն ղրկէ գտնիմ»: Մի ուրիշ տեղ էլ՝ «Ընտրողական գործողութիւնները կատարելու համար՝ ոչ սեղան կայ, ոչ քուէատուփ և ոչ էլ տախտակ— զանոնք շինելու համար, ի՞նչ ընիմ: Մեր գիւղացիները գրել կարդալ չեն գիտեր, այլ՝ միայն խովն ու արօրը կը ճանչին: Ասոնց մէջ ի՞նչպէս սահմանադրութիւն գործադրուելու է: Քաղաքացւոց պարտուց տակ ճնշուեր են խեղճերը, թէ որ ընտրուին և քաղաք դան, հայ չորպանիների կամրը իրենց պատգամ կը դառնայ, անոնց դիմացը չեն համարձակուիր ծայն ծպտուն հանիլ...» և լիշեալ վարդապետը գաւառաբնակ հայերի համար լոյս և սահմանադրութեան տեսութիւն առաջ քերական կը խնդրէր. «Ես ի՞նչ ընեմ, գրում է վարդապետը— եթէ հորցնես ի՞նչ է քուէ, քուէատուփ. նա իսկոյն իւր 200 ղուրուշի պարսօք կը լիշէ, և իմ քուէն. իմ փոխատուիս համար է կսէ»:

Ահա դորա համար էլ ասում են Հայրիկը միշտ կրկնում էր իւր նշանաւոր խօսքերը «Օրէնսդիրները պարտաւոր էին Բոսֆորի ափերից դուրս գալով քննէին այն ժողովրդի վիճակը, պիտոյքը, բարքը— որուն համար օրէնք սահմանելու կոչուած էին»:

ԱՐԱՄ ԳԻՒՐԶԵԱՆ

